

Výzva iluzionizmu

Silvia Tomašková

Katedra filozofie a politológie, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

silvia@libris.sk

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá prekvapivou domnienkou predstaviteľov filozofie mysle o iluzórnej povahe vedomia a vedomej skúsenosti (Dennett, Frankish). Kľúčová pre argumentáciu je diskusia o povahe "fenomenálneho charakteru" v zmysle introspektívnej ilúzie. Základné jadro problému spočíva v: 1. zmiešavaní prežívania fenomenálnej skúsenosti s poznaním povahy vedomých stavov, 2. neporozumení významu dištinkcie realita/javenie vo vzťahu k vedomej skúsenosti. Ťažký problém vedomia spočíva v preskúmaní "problému ilúzie", otázky o tom, prečo sa *filozofom* zdá, že vedomá skúsenosť disponuje fenomenálnymi vlastnosťami. Cieľom príspevku je poukázať na pozitívny aspekt iluzionistického programu pre naturalistické riešenie problému povahy vedomej mysle.

Kľúčové slová: problém ilúzie, iluzionizmus, introspekcia, vedomá skúsenosť

Abstract

Challenge of illusionism

The main aim of the paper is to identify astonishing conjecture of the illusionist conception (Dennett, Frankish) on conscious experience. The paper focuses on the key concept of "phenomenal character" and the recent debate on its nature. The core of the problem lies in the following: 1. confusing inner phenomenal experience with a genuine epistemic access to the nature of conscious states, 2. ignoring the role of reality/appearance distinction for explanation of conscious experience. Hard problem in consciousness studies is recognized as an "illusion problem" – the problem of explaining why inner experience seems to have phenomenal properties. Main

objective is to point out positive aspect of illusionism for a naturalistic account on the nature of conscious mind.

Keywords: conscious experience – illusionism – introspection – illusion problem

1 Úvod

V súčasnej filozofii vedomia neustále prebieha diskusia o vymedzení predmetu skúmania - výskumného *explananda*. Zdrojom polemiky a nedorozumení je, ako sa domnievam, akási obava filozofov a niektorých teoretikov uznať vedomie ako relevantný vedecký a teoretický fenomén. Úsilie filozofov participujúcich na vedeckom skúmaní psychiky človeka naráža na argumenty vychádzajúce zo staronových prístupov založených na a priori, logických a ďalších ontologicky zameraných koncepcií. Vo vzťahu k vedomiu a vedomej skúsenosti sa to prejavuje postulovaním špecificky poňatých vlastností vedomej skúsenosti, tzv. kválií, toho, *aké to je* prežívať vedomú skúsenosť, ako napríklad, chuť jablka, pocit bolesti, vnem zelenej hrušky alebo dotyk blízkej osoby¹. Napriek tomu, že stavy

vnútornej skúsenosti sa nám niekedy javia ako zvláštne, neuchopiteľné, vo všeobecnosti sme schopní ich prejaviť ich navonok a na základe toho aj konať. Teoretický problém predstavujú vtedy, keď sa “vdďaka” optike filozofov premenia na svojbytné javy s domnelo tajuplnými vlastnosťami. Z prežívaných stavov sa tak “zrodia” svojbytné *neredukovateľné* dáta prvej osoby. Jedným z dôsledkov charakteristiky vedomej skúsenosti so špecifickými vlastnosťami ako *ontologicky* neredukovateľného javu je diskvalifikácia vedeckého bádania na samom počiatku skúmania. V nasledujúcom texte poukážem na neudržateľnosť a explanačnú prázdnotu uvedenej stratégie vo vzťahu k riešeniu problému povahy vedomia človeka. V argumentácii budem vychádzať z výskumného programu iluzionizmu ako inšpiratívneho teoretického prístupu, ktorý odmieta existenciu vedomej skúsenosti a jej vlastností ako neredukovateľných javov. V pozitívnej časti svojho projektu sa predstavitelia iluzionizmu podujali preskúmať, prečo sa nám stavy vedomej skúsenosti javia ako akési mysteriózne entity či kvality, resp., prečo sa *zdá*, že

¹ V texte používam výrazy „fenomenálny charakter“, „vedomá skúsenosť“, „prežívanie skúsenosti“ synonymicky.

stavy vedomej skúsenosti sa vyznačujú fenomenálnymi vlastnosťami.

V pomerne rozsiahlej diskusii iluzionisti vystúpili proti názorom realistov, ktorí pokladajú existenciu vedomej skúsenosti spolu s jej fenomenálnym charakterom za explanandá *per se*. Vo variante radikálneho realizmu ide o predpoklad nemožnosti vysvetliť „fenomenálny charakter“ skúsenosti metódami a výskumom súčasnej kognitívnej vedy či neurovied (Searle 1982, Chalmers 1996). Prívrženci tohto prístupu požadujú buď rozšírenie známej fyzikálnej teórie, napríklad priradením vedomia k fundamentálnym prvkom sveta alebo spochybnením kognitívnych schopností človeka vysvetliť a porozumieť povahe vedomej skúsenosti (Nagel 1974, McGinn 1989). Jadrom realistického prístupu je myšlienka, podľa ktorej fenomenálny charakter je *prima facie* poznateľný len zo špecifického uhla pohľadu prvej osoby, na základe introspekcie. Prostredníctvom „ponoru“ do hĺbok svojho vnútra sa priamo oboznamujeme s vnútornými kvalitatívnymi vlastnosťami skúsenosti. Introspektívny prístup sa tak stáva garantom existencie sveta myšlienok, predstáv a pocitov, nielen v zmysle

prežívaných stavov, ale ako *reálnych* teoreticky postulovaných pozitov.

2 Dištinkcia realita – javenie

Rozdiel medzi tým, ako sa nám svet javí, a aký je v skutočnosti, prežívame každodenne vcelku neproblematicky. S neintuitívnosťou poznatkov o neustále sa pohybujúcej Zemi, vrátane seba samých, svite Mesiaca alebo o vnímaní farieb v okolitom svete, sme principiálne schopní sa vysporiadať. Úvahy a poznatky súvisiace s naším vnútorným svetom však prijímame rozporuplne. So sprostredkovaným charakterom prístupu k obsahu vlastného vedomia a sebaobrazu sa vysporadúvame ťažšie. Presvedčivosť reality vnútorného sveta spolu s existenciou Ja akoby odolávala skúmaniu a vysvetľovaniu zvonka, napríklad neurovedeckou teóriou či modelmi ľudskej mysle. Prečo? Odpovedať na túto otázku je pomerne obtiažne, preto sa obmedzím na len to, čo nazvem východiskovým bodom skúmania. Na ilustráciu poslúži analógia vnímanie vonkajšieho sveta a vnútorného sveta. Pri pohľade na zelené listy rozkvitajúceho stromu vnímame „zelenosť“ ako prirodzenú vlastnosť listov, listy sa nám javia ako zelené. Vnímanú

zelení nijak „neohrozí“ poznanie, že v skutočnosti farba, ktorú nazývame zelenou, na listoch stromu neexistuje. Ide o ilúziu, ktorú bežne prežívame ako nositelia pohľadu prvej osoby (first person view). Ilúzie vo vzťahu k vnímaniu vonkajšej reality sú mnohoraké, týkajú sa, zjednodušene, „vecí“ a „procesov“, ktoré vďaka svojej biologickej výbave vidíme, rozpoznávame alebo si uvedomujeme². Iluzórnu povahu vnímania človeka odкрývajú poznatky kognitívnej vedy, experimentálneho výskumu z pohľadu tretej osoby (third person view). O prístupe a poznávaní vnútornej skúsenosti človeka to platí analogicky. Z pohľadu prvej osoby pociťujeme jedinečný, privátny prístup k obsahom stavov vnútorného prežívania. Zdá sa nám nanajvýš nepravdepodobné, že by v tomto prípade šlo o ilúziu podobnú k tým o vonkajšom svete. Myšlienky, predstavy a pocity si „privlastňujeme“ a neraz

vnímame ako opradené závojom mysterióznosti a neuchopiteľnosti. A predsa, vnímanie sveta „vonkajším okom“ sa principiálne nelíši od vnímania „okom mysle“. Introspektívne poznanie nám neumožňuje prežívať vnútornú skúsenosť ako vedecky uchopiteľnú realitu miliárd neurónov a synapsí³.

Podobne, ako pri vnímaní vonkajšieho sveta, schopnosť vnútorného „vhladu“ poskytuje zjednodušený model neurónovej aktivity, t. j. toho, čo sa v skutočnosti v mozgu odohráva. Prežívanie krásy vnímaných zelených listov na strome „bezprostredne“ spájame s vnútornými stavmi skúsenosti, s tým *aké je to* pre nás. Bežná skúsenosť ani jazyk, ktorým o nej vypovedáme, nepredstavuje problém. Situácia sa zmení akonáhle kvalitatívne vlastnosti danej skúsenosti, t.j. *fenomenálny charakter* nahliadame teoreticky. Tu sa dostávame k *tvrdému oriešku* problému povahy

² O zrakovom vnímaní nemožného, nevnímaní možného, neuvedomovaní, pozri bližšie In: Crane, T. (2001).

³ Napriek absencii ucelenej neurobiologickej teórie, disponujeme poznatkami o nesmiernej komplexnosti procesov odohrávajúcich sa na úrovni miliárd buniek. Navyše, komunikácia prebieha na viacerých úrovniach paralelne, vo vnútri tela, vzťahu k vonkajšiemu prostrediu a ďalším faktorom pôsobiacim na obsah našich vedomých stavov a následného konania. Nezastupiteľnú rolu tu zohráva vlastnosť plasticity mozgu a schopnosť samoregulácie neurónovej aktivity.

vedomej skúsenosti alebo slovami K. Frankisha k *ilúzii fenomenality*.

3 Vedomá skúsenosť ako špecifická ilúzia

Viacerí predstavitelia filozofie mysle vidia odťažitosť problému skúmania povahy vedomia, vedomej skúsenosti v existencii *fenomenálnej skúsenosti*, toho, *aké to je* zakúšať stavy, udalosti života. *Ťažký problém* vedomia podľa nich nepodlieha vedeckému skúmaniu tak ako ostatné biologické či fyzikálne javy. Argumentácia stojí na postulovaní ontologicky svojbytných vlastností vnútornej skúsenosti. Zástancovia iluzionistického prístupu argumentujú voči takto poňatému „ťažkému problému“ nasledovne: a) odmietajú existenciu fenomenálnych vlastností, b) prijímajú tvrdenie, podľa ktorého sa zdá, že z pohľadu prvej osoby sa vedomé skúsenosti vyznačujú týmito vlastnosťami. Iluzionisti nahrádzajú pôvodný „ťažký problém“ tzv. „problémom ilúzie“ –

problémom vysvetlenia toho, ako vzniká ilúzia fenomenality a prečo je taká silná (Frankish 2017). Podľa Frankisha môžeme vedomú skúsenosť vysvetliť na základe tohto výskumu, opierajúc sa o štandardné empirické metódy kognitívnych vied a neurovied⁴.

Natíska sa otázka, prečo doposiaľ úvaha o iluzórnej povahe vnútornej skúsenosti odolávala objektívnemu bádaniu?

Z viacerých dôvodov spomeniem len tie zásadné. Prvý spočíva v preceňovaní roly introspektívneho poznania pri poznávaní obsahov svojej skúsenosti. Zástancovia realizmu (Searle 1983, Chalmers 1996) postulujú neredukovateľnú povahu stavov vedomia práve na základe schopnosti človeka „sebapozorovania“ či „sebavnímania“. Neopodstatnenosť tohto prístupu, omylnosť prístupu k vlastnej skúsenosti dokladá bežná skúsenosť sama. Navyše, experimentálny výskum kognitívnych predsudkov (cognitive biases) rozpoznáva viacero typov kognitívnych skreslení, ktoré sa vyskytujú pri vnímaní dejov a udalostí nielen vonkajšieho, ale aj

⁴ Frankish vo svojej koncepcii ponúka funkcionalistické vysvetlenie vedomej skúsenosti založenej na analýze kognitívnych funkcií skúsenosti v rámci paralelne fungujúceho systému mozgu, vychádza pritom z modelu mnohonásobných náčrtov (*Multiple drafts model*) D. Dennetta (1991).

stavov vnútorného sveta (Kahneman 2012).

Podľa optiky realistov, *vyjavovanie sa fenomenálneho charakteru* stavov vnútornej skúsenosti v introspekcii je zárukou vyčerpávajúceho poznanie povahy skúmaného javu. Z tohto dôvodu nutne a opakovane odsudzujú zástancov iluzionizmu za popieranie fenomenálnych kvalít skúsenosti a tým aj existencie vedomia a vedomej skúsenosti. V skutočnosti ani iluzionisti ani nikto iný nepochybuje o realite prežívania, o existencii toho, *aké to je* vnímať zelené listy na strome alebo pociťovať radosť z vydareného výletu. Napriek zdaniu paradoxnosti je dôležité, ako sa domnievam, pripomínať fakt, že Frankish a jeho nasledovníci odmietajú existenciu fenomenálnej, vedomej skúsenosti ako *teoreticky postulovanej* svojbytnej „sféry“ s neredukovateľnými kvalitami, ku ktorým najmä filozofi priradili privátnosť, privilegovanosť, nespochybniteľnosť, mentálnu kauzalitu atď. Omyl zástancov *ontológie prvej osoby* spočíva v zámene jednej z metód prístupu k subjektívnej skúsenosti a svojmu Ja s vysvetľovaním povahy skúmaného javu - vedomej skúsenosti. Človek, nepochybne, disponuje subjektívnym, introspektívnym prístupom k stavom vlastnej skúsenosti. Jedinečnosť

pohľadu prvej osoby v bežnej skúsenosti sa však nevyznačuje *transparentnosťou* v teoretickom zmysle, t.j. „oboznámením sa“ s povahou skúsenosti. Myšlienky, predstavy a rozhodnutia neexistujú ako dáta prvej osoby alebo svojbytné metafyzické entity či vlastnosti. Podobne ako v prípade zmyslového vnímania, prežívanie vnútorného sveta nemožno pokladať za garanta istoty *existencie* myšlienok, predstáv a pocitov vrátane ich domnelo neuchopiteľných vlastností.

4 Perspektívy iluzionizmu

Inšpiratívnosť programu iluzionizmu vnímam predovšetkým v dôslednom uplatnení vedeckej metodológie na tak citlivý a ťažký problém, akým je výskum a vysvetľovanie povahy stavov vedomia človeka. Uplatniť dištinkciu realita/javenie na skúmanie a vysvetľovanie vedomej skúsenosti tvorí základný predpoklad naturalistického prístupu. Jednou z pozoruhodných ambícií prívržencov iluzionizmu je vysvetliť to, ako a prečo vzniká tzv. *introspektívna ilúzia*. Prístupovať k stavom vedomej skúsenosti v zmysle užitočnej ilúzie neimplikuje elimináciu prežívaných stavov, ako sa

domnievajú niektorí filozofi, ale presne naopak, predpokladá skúmanie a vysvetľovanie ich skutočnej povahy. Zároveň, je potrebné brať na zreteľ celý rad problémov a otázok, ktoré naznačený prístup ponecháva otvorené, ako napríklad: V čom spočíva *užitočnosť* ilúzie vedomej skúsenosti? A možno porozumieť „užitočnosti“ *ilúzie* vonkajšej reality? Prečo sú oba typy ilúzií tak pôsobivé? Aké mechanizmy mozgu prebiehajú pri oboch typoch skúsenosti?

Za obzvlášť problematický pokladám, síce implicitne prítomný, ale nedoriešený problém statusu ľudovej psychológie (folk psychology) pri formulovaní systematickej teórie ľudskej mysle a vedomia. Na to nadväzuje ujasnenie funkcie introspekcie, ktorú jednotliví autori vymedzujú rôzne až kontradiktory. Pokiaľ sa schopnosť introspektívneho poznania chápe neproblematicky, ako prirodzená metóda a prístup k vlastným stavom nositeľa vedomej skúsenosti, nepredstavuje prekážku na ceste sebapoznávania. Ani v tomto prípade však nie je výlučnou

metódou objasňovania presvedčení o akýchsi záhadných či nefyzikálnych vlastnostiach vedomej skúsenosti. V nadväznosti na filozofickú koncepciu D. Dennetta to výstižne vyjadrila S. Blackmoreová: vedomie a stavy s ním spojené predstavujú skutočne zaujímavú *ilúziu*: „Mám na mysli, že vedomie nie je tým, čím sa nám zdá, že je. Ilúzia je *niečo*, čo nie je tým, čím sa nám zdá, že je“ (Blackmore 2018).

Pripusťme, napokon, že mozog každého z nás je *tvorca modelov*, t.j. vytvára si užitočné vnútorné modely, ktoré nesú informácie o fyzických objektoch a procesoch vo svete, svojom tele a sebe samom⁵. Potom je otázne, prečo sa Frankish domnieva, že *introspektívna ilúzia* vytvárajúca *zdanie* o existencii obsahov vedomej skúsenosti a ich vlastností, vytvára *mylnú*, nesprávnu reprezentáciu stavov mozgu (Frankish 2017)?

⁵ Viaceré experimenty dokladajú schopnosť mozgu *automaticky* vytvárať tzv. „schému tela“ (*body schema*), t. j. vnútorný model, ktorý slúži na monitorovanie, predvídanie a kontrolu konfigurácie tela v prostredí (Graziano 2019).

Literatúra

Baars, B. J. (1988). *A Cognitive Theory of Consciousness*. New York: Cambridge University Press.

Blackmore, S., Troscianko, E. T. (2018). *Consciousness: An Introduction*. Abingdon: Routledge, Taylor & Francis Group.

Block, N. (1995): On a Confusion About a Function of Consciousness. *Behavioral and Brain Sciences*, 18, 227 – 287.

Chalmers, D. (1996). *The Conscious Mind*. New York: Oxford University Press.

Crane, T. (2001). *Elements of Mind*, Oxford: Oxford University Press.

Dennett, D. (1991). *Consciousness explained*. Boston (MA): Little, Brown and Co.

Dennett, D. (2017). Illusionism as the Obvious Default Theory of Consciousness. In: Frankish, K. (ed.): *Illusionism as a Theory of Consciousness*, Luton, Bedfordshire: Andrews UK, 80 – 89.

Frankish, K. (2016). Illusionism as a Theory of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 23 (11 – 12), 11 – 39.

Graziano, M. S. A. (2019). *Rethinking Consciousness*, New York: W.W. Norton.

Humphrey, N. (2011). *Soul Dust*. Princeton: Princeton University Press.

Kahneman, D. (2012). *Thinking, Fast and Slow*. USA, Penguin Books.

McGinn, C. (1989). Can We Solve the Mind-Body Problem? *Mind*, 98 (391), 349 – 366.

Nagel, T. (1974). What it is Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83 (4), 435 – 450.

Searle, J. (1983). *Intentionality*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sklutová, K. (2022). Iluzionizmus ako naturalistická pozícia v teórii vedomia. In: Podušelová, K. et al.: *Mladá Filozofia 2022*. Bratislava: Filozofický ústav SAV, 44-59.

Strawson, G. (2019). A Hundred Years of Consciousness: “a Long Training In Absurdity”. *Estudios de Filosofía*, 59, 9 – 43.